

Іван БЕХ,

доктор психологічних наук, дійсний член НАПН України,
директор Інституту проблем виховання НАПН України

Виховні приписи у становленні особистості*

Насмішки у груповій реалії

Наш час, у якому різко знизився смак до духовної досконалості, істотно впливає на функціонування усіх соціальних структур, на людські спільноти, незалежно великі чи малі вони кількісно. Примітивні життєві запити, слабкодухість, крутість створюють негативне тло для повноцінної групової життєдіяльності й виховання окремої особистості.

Особливо небезпечним це явище стає для малих учнівських груп, де кожен учасник має зростати як особистість у різноманітних суб'єкт-суб'єктних взаємодіях. У цьому груповому середовищі ціннісні суперечності широкого соціуму трансформуються в індивідуальну свідомість підростаючої особистості, не натрапляючи на достатньо виражену критичну позицію і відповідну селекцію.

Відтак, процес виховання членів групи характеризуватиметься дисгармонійністю, духовно-моральною строкатістю. Усе це незрідка призводить до тих чи інших виражених поведінкових прецедентів. Розкриємо один із них. У групі розшарування є особи більш успішні у своїх розумових здобутках, і менш успішні. Над одним із успішних членів групи насміхається менш успішний, але досить зухвалій.

Відомо, що насмішка, спрямована на зниження соціального статусу особи негативно впливає на її самоцінність, призводить до замкнення в собі. Що ж спонукає неуспішного члена групи вдаватися до насмішки? Наприклад, заздрість, коли такий учень не може з певних причин зрівнятися у розвитку з успішним. Це почуття підсилюється тим, що успішний учень одержує похвалу педагога, ним пишаються й заслужено відзначають усними подяками чи грамотами.

Інша причина – нетерпіння зверхності однієї особи над іншою, успішного члена групи над неуспішним. Останній і проявляє її у такий спосіб. Успішний член групи, якщо він сильний стійкий психотип, здатен у різній формі чинити опір насмішникові. Тоді останній може заручитися підтримкою інших членів групи з такою ж позицією. У цьому випадку мають бути відповідні рішучі дії педагога, спрямовані на припинення глузувань.

Виховна робота має вестися як індивідуально, так і з усією групою. Головне – звернення педагога до свідомості та самосвідомості вихованця, моделювання ситуацій, коли вихованець виступає у ролі ображеного і ображаючого. Важливо, щоб він глибоко пережив перебіг емоційних переживань цих двох ролей.

Інша ситуація виникає тоді, коли успішний член групи, який зазнає насмішок, виявляється слабким психотипом. Тоді вступає в дію емоція боязні. Її наслідком може бути самостійне придушення вихованцем кращого в собі, своїх розумово-ціннісних здобутків. Таке морально неоднозначне діяння дається успішному члену групи нелегко: тут і почуття сорому, і образи та смутку. Тому слід надати вихованцеві тривалу душевно-духовну підтримку і не допустити, щоб він ізолювався від активного суспільного життя, яке йому було властивим раніше.

Особливості допомоги як морального діяння

Серед цінностей, які визначають морально досконалу особистість, допомога – одна з провідних. Її затребуваність у суб'єкт-суб'єктних стосунках надзвичайна. Важливо в цьому сенсі те, що процес задоволення потреб розпочинається з першого дня народження дитини.

Допомога ж полягає у тому, що особистість самостійно не в змозі задовольнити свої більш чи менш значущі потреби, а далі певні культуровідповідні прагнення, реалізувати сформульовані цілі та життєві плани. Тож вона потребує відповідного сприяння від іншої особистості.

У дослідженнях, предметом яких виступала допомога як особистісна цінність, з'ясувалися умови, за яких вона надавалася, виявлялася її специфіка в контексті вікового розвитку підростаючої особистості. Усе ж питання про те, яку психологічну ціну платить суб'єкт, що одержує допомогу, залишається відкритим. Такий дослідницький ракурс видається досить важливим, враховуючи необхідність утвердження гуманістичних міжособистісних відносин у реальне соціальне життя на всіх його етапах.

Відтак виходитимемо з постулату, згідно з яким людина, що потребує допомоги, просить про неї належним чином. Якщо допомога надається у бажаних для неї формах, вона охоче її приймає.

* Продовження. Початок див.: Початкова школа № 1, 2 за 2014 р.

Щоб скласти уявлення про ці форми, почнемо від зворотного. Особистість не може погодитися насамперед із самоприниженням, коли потрібно прийняти те чи інше зауваження. Їй нестерпно бути своєрідною маріонеткою у того, хто надає допомогу. Несприйнятливою для особистості є ситуація, коли заради допомоги їй доводиться схилитися перед суб'єктом і вимолювати у нього допомогу. Власне, йдеться про замах на людську гідність — найчутливішу внутрішню інстанцію особистості, яку вона прагне зберегти. Інакше людина втрачає своє ціннісне Я. Це може викликати неабиякі страждання.

Звичайно, перелічені нами негативні форми, які можуть супроводжувати надання допомоги, не однаковою мірою заперечуються тією чи іншою особистістю. Серед них — і такі, котрі згодні змиритися з деякими з цих однак у пом'якшених варіантах. Це свідчить про ступінь духовно-моральної зрілості особистості, яка очікує допомоги, про межі, через які вона не в змозі переступити. Особистість з високими моральними принципами може заявити сама собі — краще я відмовлюся від допомоги, ніж терпіти таку наругу над собою.

Отже, допомога як глибинне духовне явище має бути безумовною; в іншому випадку вона набуває ознак аморальності.

Прикрість і дія у становленні особистості

Мистецтво керування емоціями підростаючої особистості останнім часом вважається важливим показником професіоналізму педагога. Серед їх розмаїття зазвичай найбільш узагальнено розрізняють позитивні та негативні емоції. Оскільки перші своїм впливом на психологічну стабільність індивіда не спричиняють якихось серйозних деструктивних проблем, вони не стали зоною підвищеної педагогічної уваги.

Іншу виховну ситуацію створюють негативні емоції, які можуть різко порушити душевну гармонію особистості, призвести до психічного неблагополуччя.

Проаналізуємо у цьому контексті почуття прикрості, знайоме кожній людині. Воно протікає як незадоволення, роздратування, що характеризується певною тривалістю. Яка ж причина цього переживання? Виходячи з теорії, згідно з якою емоції є результатом переробки інформації, її енергетичною позначкою, прикрість теж підлягає цьому законові. Це невдоволення — результат, що психологічно не влаштовує особистість, оскільки відчутно гнітить її. Такий результат можуть нести як зовнішні (предметні) дії, так і внутрішні. У свою чергу зовнішні дії доцільно диференціювати за причинно-наслідковим зв'язком на стимулюючі та самоспонукальні.

Наведемо приклад зовнішньої стимулюючої дії. Учні сповістили, що він не включений до групи подорожуючих. Його реакцією на цей факт буде пе-

реживання прикрості. Прикладом самоспонукальної дії може виступити ситуація, коли учень, самостійно конструюючи електричний прилад, помилково з'єднав два елементи і тому відбулося електричне замкнення: прилад вийшов з ладу. Прикрощі виступили емоційним відгуком на цей випадок. Переживанням прикрості може стати внутрішнє явище, за якого учень на свої світлі душевні почуття до ровесника одержав відмову. Тож тут прикрість спалахнула надзвичайно яскраво.

Виходячи з природи та генезису почуття прикрості, тактика нейтралізації його негативного впливу на психологічну організацію особистості полягає у недопущенні перетворення короткотривалого стану цього переживання у довготривалий. Цієї мети можливо досягти за допомогою відповідних дій. Особистість, яка зазнала прикрощів через ту чи іншу предметну (стимульну чи самостимульну) дію, має розглянути її у позитивному ключі й одразу поставити іншу ціль, намітити й реалізувати спосіб її досягнення.

Так, учень, якому відмовили у подорожі, має проаналізувати ситуацію і зробити висновок: "Те, що трапилось зі мною, не так уже й погано. За браком часу я не міг розпочати цікаву для мене справу, а тепер я нею займуся". Поведінка учня, котрому позитивно не відповіли на його добрі почуття, зайнявшись внутрішньою самодіяльністю, тобто працею над собою, вирішить, що час моїх сподівань і прагнень ще попереду.

Отже, працюючи з вихованцями, які перебувають у стані прикрості, педагог має виходити з таких правил: 1) не допускати трансформації короткотривалого переживання прикрості у довготривале; 2) перетворити негативну дію у дію позитивно спрямовану й ретельно реалізувати її.

Минулі життєві діяння вихованця у співвіднесенні з теперішнім

Минуле людини час від часу "стукає у двері" теперішнього, більш чи менш змістовно нагадуючи про себе. Однак це лише згадка як робота людської пам'яті. Індивід може фрагментарно повертатися у своє минуле — низку подій, ситуацій, вчинків, емоційно переживаючи їх. Такі екскурси у минуле здебільшого покладаються у своїй цілісності як самостійно функціонуючі утворення без жодних зв'язків з іншими внутрішніми конструктами. Відтворення індивідом минулих життєвих діянь у такому статусі може змусити його по-новому оцінити їх чи сприяти душевному умиротворенню. Важливішими особистісно перетворювальними потенціями вони не володіють.

Тож будемо вести мову про перетворення минулих життєвих діянь у дієвий засіб виховання та розвитку підростаючої особистості. Для цього, на нашу думку, слід здолати їхню внутрішню автономність і розглядати ці утворення у певному контексті, яким виступа-

тимуть теперішні життєві діяння. Звичайно, таке контекстне осмислення минулого має здійснювати сам вихованець спочатку під керівництвом педагога.

З'ясуємо у цьому зв'язку основне питання: яке минуле доцільно переносити у особистісне теперішнє вихованця? У першому наближенні відповідь має бути такою: доцільно переносити лише минуле життєве діяння, здатне стати теперішнім. Відтак утверджуються положення про виховну нерівноцінність минулого та про здійснення у цьому плані відповідної його селекції.

Орієнтуючись на це положення, вихованець має вичленити як суспільно значущі минулі особистісні діяння, так і суспільно несхвальні, чітко протиставити їх за цим параметром та свідомо надати перевагу одним із них. Бажано, щоб суспільно несхвальні діяння він залишив без будь-яких дій із ними, а лише як надбання минулого. Якщо ця умова не буде виконана, вихованець зіткнеться у теперішньому житті з більш чи менш серйозними особистісними ускладненнями. Конкретніше, вони стануть на заваді ефективному здійсненню педагогом виховного процесу. У групі ж ровесників, де він перебуває, його можуть не сприйняти й поставити у позицію відкинутого. Якщо такий вихованець володіє певними вольовими якостями, то він може грати соціальну роль деструктивного лідера.

Отже, вихованець повинен узяти з собою кращі особистісні якості й перетворити їх у життєву реальність. Цінності минулого (йдеться про декілька з них, але розвивально вагомим) збагачуватимуть особистісне теперішнє, полегшуватимуть процес виховання й самовиховання.

Зі сказаного випливає, що співвіднесення минулих життєвих діянь вихованця з теперішніми має зайняти істотне місце у виховній програмі педагога. Актуалізація ж у свідомості вихованця цього індивідуального явища перетворить його у повноцінного суб'єкта власних духовно-моральних самозмін.

Виховний потенціал вчинку особистості

Вчинок як моральне діяння різного соціального масштабу — від вузькоконтактного до більш загальногрупового — осмислюється переважно за критерієм суб'єкт-суб'єктної допомоги як задоволення потреби іншого або інших. Ці потреби можуть бути матеріального чи ідеального плану, однак це не має істотного значення для визначення суспільної значущості певного вчинку. Відповідно саме із задоволенням суб'єктом вчинку актуальної потреби об'єкта вчинку він входить у людське життя, наповнюючи його реальним змістом. Вчинки, про які ведемо мову, здебільшого розгортаються у теперішньому часі й майже не торкаються майбутнього. Однак коли так трапляється, то це стосується найближчих майбутніх ситуацій, а не пов'язаних із

досить віддаленою у часі перспективою. До того ж суб'єкти та об'єкти таких вчинків можуть бути знайомими, а це впливає на їхню мотивацію.

Поряд із розкритими нами вчинками існують і такі, суспільну значущість яких можна кваліфікувати як граничну. До того ж вона не обмежена у часі, і це надає їм особливого ціннісного статусу. Відтак, вони не можуть бути масовими: це немовби ряд яскраво сяючих зірок на безмежному зоряному тлі.

Все ж гранична суспільна значущість цих вчинків має свою шкалу, за якою вони відрізняються. З огляду на це, доцільно виділяти вчинки, автори яких демонструють власну велич, що знаходить відповідне практичне вираження.

Звісно людьми, які творять великі справи люди захоплюються і хвалять їх за це. Прикладом таких видатних особистостей, яким вдячні люди є українські родини Ханенків і Терешенків. Адже це — меценати, що продемонстрували гуманістичну місію робити загальнолюдське благо.

Хоча у них не було, сказати б, серйозних етичних обов'язків; вони не переживали нездоланної прихильності до статків, і саме цей морально-психологічний фактор ліг в основу їхнього меценатства як повноцінного служіння людям.

Інші вчинки граничної суспільної значущості здійснюються не просто визначні особистості, а ті, чий імена світять іншим, як дороговказна зірка. Такі особистості не просто надають тривалу допомогу людям, а виступають справжніми їх рятівниками. Звичайно, йдеться не про загальне рятування, а лише про тих, хто перебуває у стані душевного страху й відчаю, смисло-ціннісної драми тощо. Такий душевно оздоровлюючий вплив люди-світочі здійснюють своїми духовними діяннями, які вимагають надлюдських душевно-духовних сил. Тож вони у певному сенсі є донорами для людей, яким конче потрібна душевна підтримка і може позитивно змінити й стабілізувати їхній внутрішній стан.

Скажімо польський педагог Януш Корчак не полишив своїх вихованців, а сповна розділив з ними їхню лиху долю, пішов до газової камери. Ця особистість виявила неймовірну духовну мужність та відданість, своїм надлюдським подвигом вона стала взірцем для слабкодушів.

Великі особистості й особистості-дороговкази можуть успішно виконувати свою духовно-душевну місію, якщо люди глибоко зануряться у їхній внутрішній світ, усвідомлять його ціннісну природу чи суперечливість вершинних емоційних переживань. Такі особистості мають посісти належне місце у самосвідомості людей, щоб відбулися благодатні внутрішні самозміни.

Продовження буде